

**СПЕЦИФІКА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПРАКТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ ЩОДО
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ
(на матеріалі текстів письменників
літературного угруповання «Дванадцятка»)**

Розглянуто специфіку радянської мовної політики, що полягала у втручанні в лексикографічну практику з метою штучного зближення української мови з російською. Описано лексикографічне представлення вилюченої лексики в західноукраїнських словникових працях та її фіксацію у словниках української мови.

Ключові слова: західноукраїнська лексика, словник, ремарка.

Проанализирована специфика советской языковой политики, которая заключалась во вмешательстве в лексикографическую практику с целью искусственного сближения украинского языка с русским. Описана лексикографическая фиксация изъятой лексики в западноукраинских словарных работах и в словарях украинского языка.

Ключевые слова: западноукраинская лексика, словарь, ремарка.

In the article the Soviet language policy, which was directed to make similar Ukrainian language to Russian, is analyzed. Lexicographic presentation of remote vocabulary in Ukrainian dictionaries is described.

Keywords: Western Ukrainian vocabulary, dictionary, remark.

Західноукраїнська мовно-літературна практика – варіант української літературної мови із специфічними ознаками, зумовленими історичними, політичними, соціальними та мовними (діалектними) чинниками, який функціонував на західноукраїнських землях упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст. [5, с. 197–198].

Зауважмо, що дослідження західноукраїнської мовно-літературної практики та галичанізмів не належать до надбань сучасної лінгвістики. Лише окремі дослідники, зокрема О. Муромцева та М. Жовтобрюх, подавали у своїх працях детальний аналіз процесів становлення лексичного складу на західноукраїнських теренах.

Термін *галичанізм* з'явився наприкінці ХІХ ст. під час мовознавчої дискусії, проте дослідники практично не послуговувалися ним, як і не порушували теми про існування в минулому

західноукраїнського варіанта літературної мови, оскільки вона була заборонена в радянському мовознавстві. Поняття *галичанізм* засвідчено лише в лексикографічних виданнях новітньої доби, зокрема в «Українській мові: Енциклопедії» (автор статті О. Муромцева) та «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» за ред. С. Єрмоленко. Також галичанізми були об'єктом ґрунтовного дослідження Ю. Шевельова.

Україністи, що провадили свої студії в умовах Радянського Союзу, або не вживали терміна *галичанізм*, або надавали йому негативної конотації [див.: 4]. Як зазначає Л. Ткач, «упереджено-негативне, згори нав'язане ставлення до мови української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. як до категорії ідеологічної, а не соціально-історичної, виявлялося навіть у термінології: означення «галицький», «західний» вживалися переважно в лапках або ж часто мали при собі модальний компонент «так званий», що надавало зниженої оцінки цим поняттям і виводило їх поза коло вартісних для наукових досліджень та практичної перспективи мовних явищ» [11, с. 7–8].

Для дослідження лексики західноукраїнського варіанта мови обрано тексти літературного угруповання «Дванадцятка». «Дванадцятка» – маловивчена сторінка української культури 30-х років ХХ ст. Це літературна група молодих письменників, яка діяла у Львові у міжвоєнний період, а саме між 1934–1939 роками. До цього угруповання належали Богдан Нижанківський, Зенон Тарнавський, Анатоль та Ярослав Курдидики, Василь Ткачук, Василь Гірний, Іван Чернява та інші. Матеріалом нашого дослідження стали збірка оповідань «Вулиця» Б. Нижанківського, повість «Герой передмістя» І. Керницького та оповідання «Вітер над Янівською» З. Тарнавського.

У цій статті розглянемо фіксацію лексики західноукраїнського варіанта літературної мови в таких лексикографічних працях: Російсько-український словник А. Кримського та С. Єфремова [8], Малорусько-німецький словник Є. Желехівського та С. Недільського [2] та Словник української мови в 11 томах [9].

Словник Є. Желехівського та С. Недільського ширше, ніж інші, подавав західноукраїнську лексику попереднього періоду, охоплював лексику літературних творів і місцевих західноукраїнських

діалектів, тому І. Огієнко вважав цю лексикографічну працю «словником західноукраїнської, зокрема галицької живої народньої мови».

Словник А. Кримського та С. Єфремова покликаний засвідчити, чи ввійшла західноукраїнська лексика до загальнонародного стандарту. Тут зафіксовано лексичні одиниці, які на зламі 20–30-х років ХХ ст. потрапили під заборону як «буржуазно-націоналістичні» і не ввійшли до пізніших, санкціонованих владою, словників.

З огляду на час створення словника української мови в 11 томах, він може засвідчувати практику усунення або обмеження вжитку західноукраїнської лексики в період 30–70-х років ХХ ст. (через обмежувальні ремарки, трактування слова через описову формулу «те саме, що...», невнесення до реєстру тощо). «Річ у тім, – зазначають І. Вихованець, А. Непокупний, О. Ткаченко, – що СУМ відобразив у собі не лише ті лексичні скарби, які своїми творами залишили у спадок нащадкам класики української літератури, але й, на жаль, значною мірою вже невідворотні наслідки величезного впливу російської мови, яка домінувала майже в усіх сферах громадсько-політичного, ділового, господарського та культурного життя в Україні» [1, с. 19]. Таким чином, дослідження реєстру СУМу дає можливість зробити висновок, чи ввійшли слова, поширені в мовленні міжвоєнного Львова, до загальнонародної мови другої половини ХХ століття.

Лексику, що постала на західноукраїнському мовно-літературному ґрунті, умовно поділяємо на дві групи. Першу становлять лексеми, які повністю адаптувалися в українській літературній мові, тобто зафіксовані в СУМі без стилістичних ремарок, другу – лексичні одиниці, що отримали в СУМі обмежувальних ремарок. До першої групи зараховуємо такі: *бюрко* «письмовий стіл», *долішній* «нижній», *ляда* «прилавок», *салон* (*сальон*) тощо, наприклад: *Ліжко, бюрко, стіл, книжки, Мазепа* [7, с. 125].

До другої групи належать лексичні одиниці, позначені ремарками *застаріле, діалектне, західноукраїнське, обласне, архаїчне, рідко* тощо. Переважно ці лексеми мали синоніми, що давало змогу відсунути «зайві» одиниці на периферію лексичної системи. З огляду на ремарки, подані в СУМі, аналізовану лексику поділено на декілька груп:

1. **Лексеми, що мають ремарку *застаріле*** (хронологічний критерій): *божниця* «церква, храм», *вакації* «канікули», *дзигар* (дзигарі) «годинник», *передсінок* «переддвер'я», *рамено* «плече», *тузін* «дванадцять штук», *цинамон* «кориця», *шинквас* «барна стійка» тощо. Наприклад: *Дим з «кросового» тютюну прислонював світло денне, а гармидер здіймався такий, як у божниці на Судний День* [3, с. 132]; *У хвартусі сумнівної чистоти на дебелим череві, весь мокрий від поту і червоний, мов каплун, бувший оборонець Львова з подиву гідною зручністю увихався за шинквасом, з брязкотом наповнюючи все свіжі «путні хмелю», по які тягнулись з усіх боків десятки рук* [3, с. 132]; *Отож, треба було рівненько попршипилювати в «зільнику» і каліграфічно підписати зібрані під час **вакацій** та позасушувані листки з усякої деревини, квіти, корінці та інше хабаззя, впорядкувати колекцію метеликів і жучків, заморожених у камфорі* [3, с. 135]; *Над шинквасом тикав стародавній **дзигар**, а на мокрій циновій ляді пирували рої мух* [3, с. 137].

2. **Лексеми, що мають ремарку *розмовне*** (стилістичний критерій): *буцегарня* «в'язниця», *криївка* «укриття, схованка», *мацнути* «ударити швидким коротким рухом», *монополька* «казенна горілка», *осоружний* «остогідлий», *паршивий* «поганий», *поліціянт* «поліцейський», *фраїр* (*фраєр*) «франтувата, пуста людина», *хідник* «тротуар», *цидулка* «записка» тощо. Наприклад: *Якраз перед нашою хатою стояла вулична ліхтарня і збагачений кримінальним знанням, після студій Конан Дойля, витягнув з кишені побільшуюче скло і докладно прослідив **хідник** і стежку до хати – чи немає на них яких підозрілих слідів* [3, с. 59]; – *Ти є туман. Розумієш? Я не кваплюся* [6, с. 75]; *Але то було давно, й він був трохи **фраїр*** [6, с. 68].

3. **Лексеми, що мають ремарку *рідко*** (критерій частотності): *камізелька* «жилетка», *мосяжний* «латунний», *однострій* «уніформа», *осібний* «окремий», *отомана* «широкий м'який диван з подушками замість спинки і з валиками на краях», *поправно* «правильно», *таця* «піднос», *терпентина* «скипидар» тощо. Наприклад: *Він змірив пана Макса, як гуцул смереку, і погіржливо спитав: – Ну, а знаєте хоч у котрій камері ви лишили ту вашу **камізельку**?* [3, с. 172]; *Родичі спали в одній кімнаті, а він спав на червоній **отомані**, що стояла під вікном* [10, с. 186].

4. **Лексеми, що мають ремарку *діалектне*** (критерій поширеності): *вдолину* «вниз», *відпадки* «відходи», *гальба* «кухоль», *двірець* «вокзал», *заки* «поки», *заскоро* «завчасно», *зеленина* «зелень», *касарня* «казарма», *колодачик* «розкладний ніж», *кумпан* «компаньйон», *лилик* «кажан», *ліхтарня* «ліхтар», *наглити* «квапити; підганяти», *мешкання* «житло», *склеп* «магазин», *склепар* «дрібний торговець; власник невеликої крамниці», *цюпа* «в'язниця», *фотель* «крісло», *повала* «стеля», *позір* «погляд», *полудне* «полудень», *пулярес* «гаманець», *пушка* «металева банка, коробка», *п'ястук* «кулак», *рам'я* «плече», *тамтой* «той», *файний* «гарний, добрий», *хлоп* «чоловік» тощо. Наприклад: *Над Головним Двірцем* горіли ясні заграви [3, с. 45]; *Припустім, що от прийшли забрати мене до цюпи і не застали в хаті* [3, с. 68]; *Склепар* іде за ними і задержує їх [6, с. 66]; *Словом, протягом одного дня пан Матуляк став славною людиною на Богданівці, а його популярність найбільш переконливо можна було зміряти тими гальбами пива і «шалайбодиками» сивухи з «вурштом» на виделці, що він їх того дня розпродав* [3, с. 132].

5. **Лексеми, що мають ремарку *західноукраїнське*** (критерій поширеності): *гарбата* «чай», *ферії* «канікули» тощо: *А по липах лазив щороку за липовим цвітом, що потім сушився проти сонця в решеті на призьбі, а взимку мама варили з нього смачну «гарбату» – знамениту медицину проти кашлю й простуди* [3, с. 48]. *Був липень і всі виїхали на ферії* [6, с. 98].

6. **Лексеми, що мають ремарку *те саме, що*** (вилучення лексики): *власиво* «власне», *завважити* «зауважити», *папіроса* «цигарка», *покій* «кімната», *поспитати* «спитати», *рятунковий* «рятувальний», *таріль* «тарілка», *часопис* «періодичне друковане видання», *те саме, що* «газета», тощо. Наприклад: *Наша кімнатка, чи то пак «покій», не мала більше, як чотири метри в квадраті* [3, с. 3]; *...на столі часописи* [6, с. 66]; *Він таки перший включився в рятункову акцію: пірнув у воду, вискочив, стріпнувся і геть пополохав жаби, що досі спокійно відпочивали довкола саджавки, приглядаючись булькастими очима ніколи ще не баченому в такій кількості зборові народу* [3, с. 113].

Деякі лексичні одиниці в реєстрі СУМу подано з кількома ремарками, наприклад, *осібний* – рідко, *те саме, що* «окремий»; *отомана* – рідко, *те саме, що* «отоманка»; *поліціант* – розмовне,

те саме, що «поліцай»; *стріча* – розмовне, те саме, що «зустріч»; *таріль* – рідко, те саме, що «тарілка» тощо.

Цікаво простежити фіксацію лексем, уживаних у художніх текстах «Дванадцятки», у Російсько-українському словнику А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933).

Досліджувані західноукраїнські лексичні одиниці умовно розділено на дві групи: не подані у словнику, і зафіксовані в цій лексикографічній праці. До першої належать лексеми: *вдолину*, *гальба*, *гарбата*, *двірець*, *дзигар* (*дзигарі*), *заскоро*, *колодачик*, *кумпан*, *однострій*, *отомана*, *передсінок*, *пулярес*, *рятунковий*, *склепар*, *тамтой*, *ферії*, *фраїр* (*фраєр*), *хідник*; до другої – *божниця*, *буцегарня*, *вакації*, *відпадки* (*відпади*), *бюрко*, *габік*, *завважити*, *заки*, *зеленина*, *камізелька*, *касарня*, *криївка*, *лилик*, *ліхтарня*, *лічниця*, *монополька*, *мосяжний*, *наглити*, *осібний*, *осоружний*, *папіроса*, *паршивий*, *повала*, *позір*, *покій*, *поліціант*, *полудне*, *поправно*, *поспитати*, *пушка*, *п'ястук*, *рамено*, *рам'я*, *салон*, *склеп*, *тузінь*, *таця*, *таріль*, *файний*, *фотель*, *хлоп*, *цидулка*, *цинамон*, *цюпа*, *часопис*. Здебільшого ці лексичні одиниці у словнику зафіксовано без обмежувальних ремарок; *криївка*, *мосяжний*, *тузінь* – єдині до російських відповідників (без синонімів), а лексеми *бюрко*, *таця*, *фотель* подано першими при перекладі російських слів. Як зазначено в передмові до словника, «порядок для розміщення українських синонімів – такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова» [8]. Таким чином, власне українські слова через ремаркування в СУМі відтіснено на периферію лексичної системи, замінивши словами, максимально наближеними до російської. У словнику [8] лексеми *габік*, *касарня*, *повала*, *полудне*, *поправно*, *склеп*, *п'ястук*, *цюпа* зафіксовано з ремаркою «гал.» – *галицьке*; *файний*, *хлоп* – із ремаркою «зап.» – *західноукраїнське*. У передмові до словника йдеться про те, що «вузьких провінціалізмів до словника не заводжено, а коли часом і роблено винятки, то всі такі слова позначено скороченням «пров.», «діал.» («провінціалізм», «діалектизм»)). Таким чином, можемо припустити, що ремарки *галицьке* й *західноукраїнське* свідчать про походження слова, а не його «провінційний характер».

У словнику Є. Желехівського та С. Недільського багато слів, уживаних у текстах «Дванадцятки» не зафіксовано: *бюрко, вдолину, відпадки (відпади), габік, гальба, гарбата, дзитар (дзитарі), завважити, заскоро, зеленина, криївка, кумпан, лічниця, монополька, однострій, отомана, папіроса, передсінок, поліціант, поправно, рамено, рам'я, рятунковий, ферії, фотель, хідник, цидулка*. До другої групи, яка є численнішою, належать лексичні одиниці, подані в словнику без обмежувальних ремарок, а саме: *божниця, буцегарня, вакації, двірець (дворець), заки, кав'ярня, камізелька, касарня, колодачик, лилик, ліхтарня, покій, полудне, поспитати, пулярес, пушка, п'ястук, салон, склеп, склепар, мосяжний, наглити, осібний, осоружний, паршивий, повала, позір, тамтой, таріль, таця, тузін, файний, фраір (фраєр), хлоп, цинамон, цюпа, часопис*.

Проаналізувавши лексичні одиниці західноукраїнського варіанта літературної мови, можемо стверджувати, що пасивізація лексики відбувалася під впливом інтралінгвальних чинників. Зокрема, поширеною практикою стало свідоме обмеження функціонування певних лексем через ремаркування у словниках («рідко», «діалектне», «застаріле», «розмовне», «західноукраїнське»; трактування слова через описову формулу «те саме, що...») або трактування лексем як штучних, «взорованих на польську мову». Лексику, якою послуговувалися мовці і яку без обмежувальних ремарок фіксували лексикографічні праці 20–30-х років ХХ ст., через ремарки у словниках загальнонародної мови виводили на периферію лексичної системи з метою штучного зближення української мови з російською.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І.** Про новий тлумачний словник української мови / І. Вихованець, А. Непокупний, О. Ткаченко // IV Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. – К.: Пульсари, 2002. – С. 17–21.
2. **Желехівський Є.** Малорусько-німецький словник: у 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886. – Т. 1: А–О. 590 с.; Т. 2: П–Я. – 632 с.
3. **Керницький І.** Герой передмістя / І. Керницький. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – 257 с.

4. **Москаленко А. А.** Українська лексика першої половини XIX ст. / А. А. Москаленко. – О.: Вид-во Одеського держ. ун-ту, 1969. – 92 с.
5. **Муромцева О. Г.** Західноукраїнська мовно-літературна практика / О. Г. Муромцева // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2004. – С. 197–199.
6. **Нижанківський Б.** Вулиця / Б. Нижанківський // Дванадцятка. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: антологія урбаністичної прози. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – С. 44–104.
7. **Нижанківський Б.** Повернення до міста / Б. Нижанківський // Дванадцятка. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: антологія урбаністичної прози. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – С. 104–158.
8. **Російсько-український** словник: у 4 томах / [за ред. А. Кримського, С. Єфремова]. – К.: Червоний шлях, 1924–1933. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.r2u.org.ua/>
9. **Словник** української мови: в 11-ти т. [редкол.: І. К. Білодід (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
10. **Тарнавський З.** Вітер над Янівською / З. Тарнавський // Дванадцятка. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: антологія урбаністичної прози. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2006. – С. 163–192.
11. **Ткач Л. О.** Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 1: Матеріали до словника / Л. О. Ткач. – Чернівці: Рута, 2000. – 408 с.

Надійшла до редколегії 31.10.2013